

A vizsgálat tárgya a vizsgálat maga (Herrmann Antal és a cigány kultúra)

A 19–20. század fordulóján a magyar tudományosság – akárcsak a művészet – területén szembeötlő a különleges egyéniség. Ez a tulajdonság manapság egyáltalán nem kedvez az említett korok alkotó személyiségeinek, és a 20. század második felében is hasonló volt a helyzet. Fokozottan érvényes volt a külön életművektől való elhatárolódás abban az esetben, ha az adott életmű jelentős része amúgy is – hazánkban – szokatlan tárgyban bontakozott ki. A Brassóban, 1851. július 30-án született Herrmann Antal esetében is erről van szó, mivel nemcsak külön életmódjáról lehet szó ezúttal (természetjáró-turista életvitele a századfordulón könnyen tűnhetett csavargásnak, mindannak dacára, hogy Herrmann volt a hivatalos magyar turizmus egyik alapítója), de sokkal inkább a történelmi Magyarország cigány/roma kisebbség kultúrájának nyelvének elkötelezett vizsgálatáról is. A tudományosság keretei között ez utóbbi máig gyanakvásra, illetve félreértésekre adhat okot. Ugyanakkor Herrmann életműve a későbbi romológiai-ciganológiai kutatások számára is ellentmondásossá vált. Nem pusztán arról van szó, hogy többen kialakulatlanok, félbehagyottnak látták a pályáját, de megkérdőjelezték kutatásainak eredetiségét, s ami ezúttal talán a legfontosabb: ciganológiai-romológiai nézőpontját találták elhibázottnak. Az alábbi dolgozat főként arról a 2021–2024 között, a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtárának Régi Könyvek Tárában végzett kutatómunkáról ad számot, melynek tárgya Herrmann Antal hagyatéka volt. Emellett használja a meglévő Herrmann-szakirodalmat is, és feltáró szándékkal mutatja meg az imént említett kérdésekre adható lehetséges válaszokat. Amellett, hogy semmiképpen sem áll szándékában állást foglalni abban a kérdésben, hogy Herrmann Antal munkássága hogyan ítéltető meg a folyamatosan változó kultúra- és civilizáció-politikai – főként kisebbségi-többségi – viták során, arra törekszik, hogy a lehető legteljesebb mértékben mutassa be ennek a tudós életműnek a hátterét a jelenlegi legnagyobb és legfontosabb magyarországi kisebbség kultúrájára és tudományos vizsgálatára vonatkozóan. Ezzel szoros összefüggésben a dolgozat arra is figyelmet fordít, hogy a tudományos vizsgálat általában, de főként történetileg, hogyan közelített a századfordulón a roma-cigány kultúra jelenségéhez és jelentőségéhez.

Voigt Vilmos tudósít arról, hogy Pogány Péter hívta fel először a figyelmet a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtárában található Herrmann hagyatéka rendkívül gazdag, jórészt feldolgozatlan romológiai anyagára, ahol könyv- és folyóiratanyag is található.¹ Megjegyzendő, hogy Herrmann cigány népdal és népmese gyűjteményét a Kisfaludy Társaság kiadásra elfogadta, de soha nem jelentette meg. Paládi-Kovács Attila írja a Herrmannról szóló tanulmányában, hogy ezt az anyagot németül az *Ethnologische Mitteilungen* nagyrészt közölte.² Májig időszerű lenne a gyűjtemény kétnyelvű (magyar–roma) kiadása, mert olyan adatokkal gazdagíthatná a néprajzi kutatást, mint például a csalimesék, a legendamesék, az állatmesék és a láncmesék előfordulásának gyakorisága a cigány folklórban. Másrészt hozzájárulhatna a cigány-roma kultúra magyarországi terjedéséhez, megismeréséhez, erősödő el- és befogadásához. Nagymértékben árnyalhatná is ennek a kultúrának a képét, ha csak arra gondol az olvasó, hogy Bari Károly néprajzi gyűjtőmunkája például a varázserejű hősökről szóló tündérmesék túlsúlyát bizonyítja. Emellett megállapítja, hogy igen kevés a csalimesék, a legendamesék, az állatmesék és a láncmesék száma.³ Ezzel szemben Herrmann Antal népköltészeti gyűjtése kilenc eredeti állatmesét külön csoportosítva tartalmaz (köztük *A róka, mint időcsináló* címűt, melyben a róka kuruzslása a tele-

1 Voigt 1999: 57.

2 Paládi-Kovács 1999: 41–42.

3 Bari 2021: 14.

püléseket járó vándorcigányok babonával, megtévesztéssel kapcsolatos pénzkereseti lehetőségeit idézi), s további állatszimbolikát alkalmazó mesék is olvashatóak benne.⁴ A Herrmann-hagyaték kiegészíti a gyűjteményt a hatalmas (nagyobbrészt magán-) levelezéssel, tanulságos jegyzetanyagokkal és például a cigányság 19. századi történetét feldolgozó jogi és törvényalkotói (gyakorta eredeti) iratokkal. Emellett tudni kell, hogy Herrmann meg akarta teremteni a cigányság topográfiáját is. Ehhez jelentős történelmi előzményül szolgálnak az általa készített néprajzi térképek, melyeket, lehetőségeihez mérten, legközelebb Erdős Kamill „frissített-aktualizált” állami, sőt valószínűleg bármilyen egyéb támogatás nélkül.⁵

Paládi-Kovács Attila rámutat, hogy Herrmann megítélése a pályatársak esetében nem volt egyértelmű. Szerkesztőként és szerzőként elismerték, de egyrésztől elhanyagolt külseje, külön szokásai, másrésztől nyomasztóan sokrétű tudása, főként széles körű és alapos nyelvismerte, polihisztor volta⁶ irigyeket és felületességéből származó elutasítást eredményeztek.⁷ Murányi Gábor a *Szövedékek 50 év. 50 írás József Attiláról* című művében Herrmann Antalnak a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen tartott előadásai kapcsán megjegyzi, hogy a hetvenkét éves „eredeti egyéniségű” professzor nem jeleskedett túlságosan az előadások során. *’Hangja gyöngye, kifejezésmódja gyors és elharapott volt [...] mégis szuggesztív hatás áradt meleg meggyőződéséből, lelkesedéséből, hallgatósága inkább szívével érezte, mint eszével követte fejtegetéseit.*⁸

Ezzel szemben Bódi Zsuzsanna, Herrmannról írván, így foglalja össze a gondolatait:

„*HERRMANN objektív tudományos ismeretek átadására törekedett, hangsúlyozva a cigányság differenciáltságát, de a politikai döntéshozók nemigen hallgatták meg javaslatait, ahogy ezt többször is szóvá tette. Ma is kérdés, hogy mi a kutatási területe egy-egy tudományágban: a cigányok, vagy a ’cigányság problémái’. A napjainkban már jelentősen rétegzett magyarországi cigányság egyes csoportjaira vonatkozó objektív, rendszerezett ismeretekkel még adós a hazai kutatás.*»⁹

Habár Voigt Vilmos felhívja a figyelmet Herrmann eredendően „pittoreszk és külön”¹⁰ életvitelére, tudósi-oktatói eredményeit alapos vizsgálat során mutatja ki, akárcsak Paládi-Kovács Attila *Herrmann Antal a magyar néprajzkutatás intézményesüléséért* című tanulmányában.¹¹ A Herrmann hagyatékban található cikkekből látható, hogy a tudóst a cigányok oktatása is foglalkoztatta.¹² A 20. század első felében, az *Ethnographia* hasábjain, határozott hangnemben kérte számon

4 Herrmann Antal hagyatéka, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3. *A róka mint időcsináló*, 358–361 kézzel számozott lapokon.

5 Voigt 1999 melléklete; Erdős 1989: 54–56.

6 Az erdélyi Jegenyefürdön például üdülőtelepet létesített, elsősorban a folkloristák számára, ahol például Wlislöck Henrik is tartózkodott. Lásd Wlislöck Henrik levelezése Herrmann Antallal In: Herrmann Antal hagyatéka, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12. Vegyes + W2.

7 Paládi-Kovács 2016: 246, 254.

8 Murányi 2022: 113.

9 Bódi 1999a: 7.

10 Voigt 1999: 56. Lásd még Concha Károly két levelét a Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája és Könyvkiadó hivatalától a *Cigánygrammatika* kiadásáról: 1891. március 23, 1895. november 2. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS/1934/12 C–D. Másrészt folyamatosan keresték meg olyan levelekkel, mint Dezső B. Antal Nagyszebenből, aki a vándorcigányokról akart írni dolgozatot letelepítésük ügyében, vagy Dittrich Vilmos, aki Arany János *A nagyidai cigányok* című művéről írt dolgozatához kért segítséget. Utóbbi kérdései igen figyelemre méltóak és értelmesek voltak a mű magyar, illetve cigány eredetével kapcsolatban felmerült kettősség tekintetében (A keltezés: Budapest 1898. január 26).

11 Paládi-Kovács 1999: 44.

12 *Az első cigányiskola Magyarországon*. 1900. február 7. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/4, Az ószentannai és pankotai cigány iskolák tervezetéről: *(Cigány-iskolák)*, *Budapesti Hírlap* 1909. július 13. 10. A Langenfelden tervezett cigány iskoláról. *Krassó-Szörénymegye* 1908. november 16. Lásd még: Uj állami iskola Hosszúfaluban. Uo. 1909. december 11. A hosszúfalui iskola létesítéséhez lásd még: Cigányiskola Hosszúfaluban. *Brassói Lapok* 1910. február 18. Cigányiskola Hétfaluban. Uo. 1909. december 18. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3. Faragó József 1910. szeptember 16-án Zomborról ír Herrmannnak arról, hogy az apatini cigány iskola alapítására vonatkozó állami felterjesztés folyó hó 15-én megtörtént. Megjegyzem, a fennmaradt anyagból nem derül ki egyértelműen, hogy a cigány iskolaalapítások megvalósultak-e. In: Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS/1934/12 E–G. Mindenesetre Dr. Siegescu József m. kir. udvari tanácsos és m. kir. tudomány egyetemi tanár, országgyűlési képviselő két, Herrmann-hoz intézett leveléből kitűnik, hogy Csiklován (Csiklovabánya) az első világháború kezdeti éveiben megindult a cigány gyermekek oktatása. „Igen tisztelt

a magyar kormányzaton a következetes cigány (kisebbségi) politikát és adminisztratív rendezést.¹³ 1920-ban a Belügyminisztérium igazgatási rendészeti főosztályának cigányügyi szakelőadója volt,¹⁴ de írt Pósa Lajos gyermekeknek szerkesztett *Az Én Ujságom* című lapjába is cigány tárgyú meséket,¹⁵ ahogy Arad vármegye monográfiájának cigányokkal foglalkozó részét is ő jegyezhetette Dr. Somogyi Gyula köszönőlevelének tanúsága szerint.¹⁶ A tudós külön hírét bizonyíthatja az a levél is, melyben Révfy Géza „cigány – s más nótákat” kér tőle postán, 1913. május 26-án, Temesvárról; a levélből úgy tűnik, hogy mulatáshoz.¹⁷ Szerényi József, mint az *Iparosok Olvasótára* szerkesztője kért tőle cikket a „cigány iparos életről”,¹⁸ Tóth Béla pedig Nagyida 1557-es ostromáról érdeklődik nála.¹⁹ 1889. november 28-án Kolozsvárról ír Petele István, a *Kolozsvár* című lap szerkesztője Herrmann-nak: cigány témájú cikket kér a karácsonyi mellékletbe:

„A cigányságról senki se tud annyit, mint te. Írj kérlek róluk. Ez itt egy elhullóban lévő népfaj a melyik a szemünk előtt oláh lesz. Azt se tudjuk mennyien vannak, milyen viszonyok közt élnek, s mit lehetne tenni, hogy a magunk számára szerezzük meg, s ne engedjük, hogy az oláh elem erősítse magát vele.”²⁰

Péter László Bálint Sándor egyetemi tanulmányai kapcsán arról ír, hogy milyen jelentős hatással voltak a későbbi tudósra az idős Herrmann szegedi előadásai.²¹ Paládi-Kovács Attila szerint az 1925–1926-os tanévben már csupán Bálint látogatta az óráit, aki ellentmondásosan emlékezett vissza rá:

„Már alig látott. Néprajzi előadásai voltaképpen már csak okos, szellemes rögtönzések voltak. Ha megmosolyogtuk is, tisztelettel néztünk föl rá, mert cinikus igénytelensége mögött értékes, bár kissé elherdált tudósélet rejtőzködött.”²²

Murányi romantikus adalékokat szolgáltat Herrmannról, miszerint az 1885-ös, cigányok között töltött esztendő során még a vajda családjába is beházasodott, hogy elnyerje a karaván bizalmát. Ráadásul úgy véli, hogy Herrmann a *Pallas* említett cikkében a később súlyos mentális betegséggel küzdő pályatárs, a vele együtt gyűjtő Wlislocki Henrik kutatásait a sajátjaiként használta fel.²³ A Herrmann hagyatékban található *Jelentés a Kisfaludy Társaság 1886. jun. 23. üléséről* című cikkből tudható, hogy Wlislockival közösen gyűjtöttek, s ez az adat valószínűleg cáfolja Murányi feltételezését.²⁴ Másrészt Bokor József hivatalos levelezést folytatott Herrmann Antallal a *Pallas*

Barátom! Kitüntető figyelmét nagyon köszönöm. A cigányiskola felállításával, azt hiszem, sokat lendítettem a szegény cigányaink helyzetén. Örvendek, hogy kerületemben jól érezte magát, sajnálom, hogy nem üdvözölhettem ott személyesen. Szívélyesen üdvözlí kész barátja Bp. 1915. VIII. 30 Siegescu. Kedves levelét csak most olvashattam el!” Valamint: *„Kedves Barátom! A csiklovai iskola a háborúban is jól működik. A purdék kevesen járnak oda. B. ú. é. k. kész barátja dr. Siegescu.”* Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 R-S. A cigányok-romák magyarországi oktatástörténetével kapcsolatban Szabóné Kármán Judit művéhez utalom az olvasót, melyből kiderül, hogy már 1838-ban Érsekújváron próbálkozott Kopácsy József hercegprímás iskolaalapítással a cigány-roma gyermekek számára. Az intézmény két év múlva érdektelenség miatt szűnt meg, de később újabb próbálkozások történtek, ahogy erről 1856 áprilisáról is maradt feljegyzés. Ezúttal 1868-ban szűnt meg az oktatás. A korban még Kolozsvárról, Pankotáról és Győről maradtak fenn tudósítások arról, hogy maguk a cigányok is kezdeményezték iskolák létesítését. Szabóné 2016: 205–208, 274–275.

13 Herrmann 1903a: 156.

14 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/4. Lásd még: Szabóné 2016: 303.

15 Pósa Lajos levelei Herrmann Antalnak: Budapest 1890. december 7. és 1891. november 19. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O-P.

16 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 R-S.

17 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 R-S.

18 Budapesten, 1895. november 18-án, kelt levél. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz-T.

19 Budapestről, 1895. szeptember 11-én, keltezett levél. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz-T.

20 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O-P.

21 Péter 1987: 11–12.

22 Paládi-Kovács 2016: 246.

23 Murányi 2022: 114.

24 *Fővárosi Lapok* 1886. 173. szám. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3. Herrmann levelezést folytatott a Wlislocki-családdal, így Henrik Alfréd és Olga nevű testvérével, valamint Catharina Wlislockival. A levelezésből a hányatott sorsú kollegát pártfogoló Herrmann képe rajzolódik ki. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Vegyes + W2.

Nagy Lexikona cigány anyaga ügyében, s innen tudható Herrmann szerepének jelentősége.²⁵ 1911 tavaszán–nyarán Herrmann ismét ciganológiai kutatásokat végzett, ahogy erről Szipszky Sándor levele tanúskodik a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályáról, 1912. február 5-én. A levélből tudható, hogy az intézmény anyagi támogatásban részesítette a kutatásokat.²⁶

Az első kutatások későbbi megítélésére jellemző Erdős Kamill visszatekintése a 20. század derekáról:

„Az eddigi úgynevezett cigánykutatók – kevés kivételtől eltekintve – csupán a romantikát és az egzotikumot keresték a cigányok életében, és közben elfelejtették észrevenni – az embert. Az utókorra hagytak csomó fantasztikus ‘varázslás-gyűjteményt’ és ebben ki is merült a munkásságuk.”²⁷

Ezt az állítást Wlislöcki Henrik, József főherceg (akinek szociális intézkedéseit Erdős Kamill „szeszély”-nek²⁸ nevezi), és nem utolsó sorban Herrmann Antal összefogott, következetes, logikus kutatásai, forráskiadásai és kísérőtanulmányai cáfolhatják.²⁹ Bár éppen Wlislöcki vagy József főherceg kapcsán ír Erdős többször is a cigány-kutatás „romanticizmusának” elkerülhetetlenségéről; Wlislöcki mellett ugyanakkor Herrmann Antal szerepét is magasra értékeli.³⁰ 1902-ben, a Hamburgban megrendezett XIII. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson, az Indiai szekcióban, Herrmann Antal a Gypsy Lore Society újraélesztése érdekében szólalt fel, és indítványozta, hogy József főherceget bízzák meg a szövetség újjászervezésével.³¹ Szintén itt számolt be a főherceg cigány nyelvtanának német kiadásáról és a magyarországi cigány kutatásokról.³² Az is elgondolkodtató, hogy Szabóné Kármán Judit *A magyarországi cigányság I.* című művében, amellett, hogy „Az első ciganológus triász” oszlopos tagjaként kezeli Herrmannnt, és teljesítményét messzemenően elismeri, a Milleniumi Kiállítás – különösen a cigány sátor – kapcsán egyetlen szót sem ejt arról, hogy mindez a néprajztudományos bemutató Herrmann áldozatos, sokszor a hivatalokkal dacoló munkája nélkül nem jöhetett volna létre; nevét nem is említi.³³

Herrmann behatóan ismerte a szociális problémaként is létező cigánykérdést; segítségére volt József főhercegnek az ilyen irányú munkáiban. Közösén kidolgozott cigány nyelvtanukat például a tudós fordította németre.³⁴ 1888. december 11-i, Ponori Thewrewk Emilnek címzett levelében, a főherceg külön megemlékezik Herrmann professzor ciganológiai tudományos munkájáról.³⁵ Ponori Thewrewk tipikus példája volt annak a tudósnak, akit a cigányság kizárólag elméleti, nyelvtudományi szempontból érdekelt. Erről tanúskodnak Herrmann Antalnak írt levelei. 1888. április 28-án, Budapestről, arról ír, hogy a cigány nyelvet nem tartja alkalmasnak a hétköznapi udvariasság közlekedésének kifejezésére.³⁶ Vagy a cigány-magyar szótár egy cigány munkatársának (Nagyidai Sztojka Ferenc?) levelére utalhat Ponori Thewrewk, vagy magának Herrmann-nak

25 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 A-B.

26 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 R-S.

27 Erdős 1989: 58.

28 Uo., 59.

29 Lásd például Herrmann 1887: 529.

30 Erdős 1989: 108.

31 XIII. Internationaler Orientalisten-Kongress Neunter Bericht 5. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/5.

32 Uo.

33 Szabóné 2016: 254–257.

34 Gragger 1999: 9. Vö. *Cigány Nyelvtan Románo Csibákero Sziklaribe*, írta József főherceg. Budapest, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1888. 312–313. József főherceg levelezésében is említi Herrmannnt. *József főherceg cigány levelezése*. Szekszárd, 2000. 49–50, 54.

35 Uo., 53–54. Hasonlóan, de név említése nélkül, uo., 57, 115.

36 *„Tisztelt Tanár Úr! Itt köszönöm a kért példányt. A cigány köszönőlevelet nem pártolom. Amint látom bajos ezen a nyelven kifogástalan udvariassággal viszonyozni azt a kitüntetéset, melyben részesültünk. Ennél fogva a magyar feleletet tartom illőnek. Szíves üdvözlettel, Thewrewk.”* Herrmann Antal Hagyatéka MS 1934/12 O-P.

egy levelére. Bármelyik változatról is van szó, a levélvégi néhány soros cigány nyelvű köszöntést Wlislöcki Henrik is alkalmazta, például Herrmannhoz írt némely levelébe.³⁷

Herrmann tagja volt a londoni Gypsy Society-nek, melynek időközben megszűnt lapját szintén József főherceg vitte tovább,³⁸ ahogy a később szintén nehéz anyagi helyzetbe került *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn*-t is.³⁹ Herrmann benne volt az *Élet* című irodalmi folyóiratot létrehozó csoportosulásban (1890), de Rudolf trónörökös nagy vállalkozásának, *Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képből* magyar néprajzi részének is szerkesztője, részleteiben szerzője lett.⁴⁰ Ebben a munkában régi pártfogójára, munkatársára, József főhercegre bízta a cigány tárgyú részlet megírását,⁴¹ ő maga utazott, levelezéseket folytatott, szervező és szerkesztő munkát végzett, a *Pancsova és vidéke* című fejezetet írta, valamint egy cikket a hiencekről, erről a nyugat-magyarországi német nyelvű kisebbségről.⁴² Ez a vállalkozás később nagymértékben népszerűsítette a néprajztudományt Magyarországon.⁴³ Maga Herrmann később így emlékezett a főrendi Habsburggal való közös munkára:

„Nem én voltam dicső emlékü pártfogóm, József főherceg munkatársa, hanem ő volt szerkesztő és kiadótársam az 'Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn' és a 'Mitteilungen zur Zigainermerkungen' világraszóló folyóirataimnál. A cigányok telepítésénél pedig éppen nem voltam munkatárs, sőt mindig elleneztem ebbéli tevékenységét, mint teljesen céltalant. Volt is részem benne, hogy ő fenéke felhagyott e meddő kísérletekkel, amiért meg akartak engem gyilkolni a cigányok. A cigányok közt egy évnél sokkal kevesebb ideig éltem. Cigányul már azelőtt tudtam. Köztük élésemnek egyik főcélja a cigány-magyar zene kérdésének végleges tisztázása volt. Ez meglehetősen sikerült is nekem.”⁴⁴

Ebből a cikkből az olvasó előtt még nem annak a Herrmann Antalnak a képe rajzolódik ki, aki később aktívan részt vett a cigányok/romák és magyarok mind néprajzi, mind államigazgatási közös századfordulós történetében. Hála József A *cigányprofesszor* című tanulmányában, forrás megjelölése nélkül, így idézi Herrmannnt saját kutatói motivációval kapcsolatban:

„1886. újév után kezdtem foglalkozni a cigányzenével, illetve a cigányoknak a magyar zenéhez való viszonyával. Láttam, milyen zavaros a külföldi zenetheoretikusoknak ebbeli nézete. Liszt Ferencz, a »hírhedett zenésze a világnak«, a ki zseniális zeneműveivel és tüneményes játékával meghódította a világot a magyar zenének, elméleti munkáiban megtagadta e zenének létezését. [...] Áttanulmányoztam az e témára vonatkozó irodalmat. Nagyon meggyőzők voltak a mi muzikusaink fejtegetései – magunkra nézve, a kiket nem kellett meggyőzni, de nem a külföldiekre nézve, a kiket nem lehetett meggyőzni. Láttam, hogy egy igen fontos momentum hiányzik a tárgyalásból: az az igazi cigány zene, a mi nem lehet vita tárgya. Eddig csak a hotel vagy a csárda cigányának instrumentál zenéjét vették tekintetbe, a mit másnak huz pénzért s nem vonták bele a kutatásba az eredetibb vokálzenét, az éneket, a cigány népdalt, a mit magának dudol kedvtelésből. Hát ezt akartam én kutatásaim tárgyává tenni.”⁴⁵

37 Herrmann Antal Hagyatéka MS 1934/12 Vegyes + W2 Később Pónori Thewrewk 1895. január 17-i levelében felszólítja levelezőtársát, hogy a *Cigány Nyelvtan* német fordítása változtatások nélkül jelenhet csak meg, bővítmények nélkül, mert azok nem állják meg helyüket a tudományos kutatásban.

38 35. jegyzet 88.

39 *József főherceg cigány levelezése*. Szekszárd, 2000. 89. A folyóirat sorsáról lásd Voigt 1999: 61. Herrmann később, 1925-ben, újra akarta indítani a lapot. Erről tanúskodik Stemmer Ödön Budapesti könyvkiadó és könyvkereskedő Szegedre, az egyetemi könyvtárba címzett levele 1925. december 29-ről. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS/1934/ 12 R-S.

40 Thallóczy Lajos, mint a szerkesztőségi igazgató tanács tagja írt levelet Herrmannhoz Budapestről, 1900. augusztus 9-én. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz-T.

41 Paládi-Kovács 1999: 41.

42 Paládi-Kovács 2016: 248.

43 Paládi-Kovács 1999: 45, valamint Paládi-Kovács 2016: 248–249.

44 Herrmann Antal: Szovátafürdőről – A „Bácskai Hírlap” eredeti tárcája – (*Bácskai Hírlap* 1909. (13.) 144; *Vasárnap* 1909. június 27. 1–3). Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/8.

45 Hála 2006.

Mindezekből úgy tűnhet, hogy Herrmann pusztán érintőlegesen foglalkozott a magyarországi és főként erdélyi cigány népi kultúrával. Azonban a hagyatékban található dokumentumok ennek az ellenkezőjéről tanúskodnak. Ráadásul Wlislocki és Herrmann egy mára már történetileg is egyedivé vált, régebbi, elmúlt szakaszát rögzítette a roma-cigány nyelvnek és kultúrának. Ez Bari Károly megállapításából következtethető:

„Mind Szmodis János, mind Vistai Farkas Mihály szójegyzéke (mind pedig a Wlislocki–Herrmann–Meltzl és mások gyűjtötte, fordította, közölte cigány folklór szövegek) főleg a napjainkban kherutno és szinto-köszörús közösségek által beszélt nyelvjárást mutatják, mintha a 18–19. században az említett dialektus lett volna domináns a Kárpát-medencében élő cigányok között és mintha a ma általánosan elterjedt lovári és khelderash dialektus csupán periferiális lett volna. Valószínűnek tartom, hogy a hajdani domináns dialektust az idő során más csoportokba teljesen beolvadt ún. 'lepedős cigányok' beszélték.”⁴⁶

A cigányokkal kapcsolatban szintén Bari hívja fel a figyelmet a nyelvi és kulturális kérdés nehezen értelmezhetőségére:

„Egyébként, az a cigány karavánoknál teljesen általános volt, hogy 4–5 ország köznyelvét beszélték, hiszen csak úgy tudtak kapcsolatot tartani a lakossággal. [...] Példaként említhető egy Herrmann Antal által közzétett folklórszöveg, 'A nagyfogú Csurok', amely szerinte bosnyák-cigány népmese, szerintem autochton cigány – az országnélküliség eredetét magyarázó – aetiológikus monda. [...] Ahogyan írtam, akkoriban – a 19. század végén, a 20. század elején – a cigányok jelentős része még vándorolt, de általában olyan illetőségűnek jelezték [...] az adatközlőt, amelyik helyiségben/helyiség mellett a regisztráció történt, vagy egyszerűen cigányként. – Herrmann Antal a bevezetőjében József királyt József főhercegnek véli, Kucselya városát pedig József főherceg birtokának: Alcsútnak, ahová a főherceg vándorcigányokat telepített. Úgy gondolom, Herrmann Antal vélekedése rossz: József király = József király, Kucselya városa meg Kucselya városa.”⁴⁷

A kérdés ezúttal leginkább földrajzilag megközelíthető. Mivel a József király megnevezés már a Kazár Birodalom óta ismert, de semmi konkrétumra nem vonatkozik, érdemes a város nevéből kiindulni. Ez az ősi, jelenleg Kínához tartozó Kucha éppúgy lehet, mint egy jelenleg Lisszabonhoz tartozó egykori kistelepülés, vagy éppen a mai Romániához tartozó Csucs, de éppen ezért nem kizárható sem Alcsút, sem József főherceg, mint lehetséges azonosítási pont. Bár jól lehet, hogy a mese műfajának lényege éppen az, hogy a Mircea Eliade-i mitikus térben és időben (*in illo tempore*) létezik, vagy seholy és sohasem, azaz éppen ott és éppen akkor.⁴⁸

Kós Károly szerint Herrmann Meltzl professzor biztatására kezdi meg a romológiai kutatásait, 1886-ban. Heltay Nándor népzenei feljegyzéseivel segíti őt a munkájában.⁴⁹ A kolozsvári egyetemen születik meg a magyar összehasonlító irodalomtudományi kutatás Brassai Sámuellel és Meltzl Hugóval, akik nagy fontosságot tulajdonítottak a folklórkutatásnak. Többek között az ő tanítványuk Wlislocki Henrik, aki publikál a világ első komparatiztikai szaklapjába, a többnyelvű *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapokba* (*Acta Comparationis Litt. et Fontes Compar. Litt. Universarum* 1877–1888) melyet Brassai és Meltzl szerkesztenek. 1887 júniusában indítja el Herrmann az első magyarországi néprajzi folyóiratot, az *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn-t*, amelyhez a példát Brassai és Meltzl folyóiratából merítette, ahogy erre Voigt Vilmos rámutatott.⁵⁰ 1898-ban Herrmann munkájának eredményeként kezdődik meg a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen a néprajz egyetemi oktatása, s ezzel az egyetem magyar viszonylatban első, és világviszonylatban is az elsők között van. Herrmann-nak a tudományosság szemben támasztott legfontosabb követelményét-tervét Kós Károly foglalja össze:

46 Bari 2021: 88.

47 Uo., 81, 21. lábj.

48 Eliade 2014: 77. Szabóné Kármán Judit művében inkább támogatja azt a véleményt, mely szerint Herrmann magyarázata hiteles volt. Szabóné 2016: 209–210, 33. jegyzet.

49 Kós 1999: 15.

50 Voigt 1999: 41–42.

„Meg kell ismernünk azt, ami az egyeseket népekké fogja össze, és azt, ami a népeket megkülönbözteti egymástól.”⁵¹

[...] Targykörébe beolvasztotta az archeológiát, az embertant, primitív etnológiát; mindenikből a népet érintőt.”⁵²

1886-ban, *Erdélyi cigány népmesék* címmel jelenik meg Herrmann első cigány tárgyú munkája.⁵³ Ő foglalkozott először behatóan a ténnyel, hogy cigány zenekarok játszanak néhány száz éve a különböző Kárpát-medencei etnikumok népi ünnepein (lakodalom, temetés stb.)⁵⁴ A cigányok ezzel gyakorlatilag megteremtettek egy közép-európai zenei koinét.⁵⁵ Herrmann összehasonlító kutatásai alapján

„Megállapította, hogy a különböző országokban élő cigányok népdalainak előadásmódjában vannak bizonyos hasonlóságok, amelyek fellelhetők az adott ország zenéjét játszó cigány zenészek előadásmódjában is. A londoni folklór kongresszus 1891-ben elfogadta tételeit, és ezzel lezárult az évtizedekig tartó 'Liszt-vita'.”⁵⁶

Hazánkban 1861-ben jelent meg Liszt Ferenc könyve *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon* címmel, melyben a zeneszerző azt az elméletét fejt ki, miszerint „a cigányzene nem magyar, hanem cigány (indiai) eredetű, a magyar nemzeti zenét a cigányzenészek teremtették meg”.⁵⁷ Egy évvel a magyar megjelenés előtt már Brassai Sámuel cáfolja Liszt nézeteit, majd Herrmann után, 1936-os akadémiai székfoglalójában, Bartók is kategorikusan elutasítja a téves elképzelést.⁵⁸ Faragó József *Régi székely népballadák a magyar cigányok körében* című tanulmányában egyrészt rámutat arra a problémára, hogy a Székelyföldön az általa magyar cigányoknak nevezett etnikumot még soha nem mérték fel önálló csoportként, másrészt hosszan méltatja a szellemi

51 Kós 1999: 22.

52 Gragger 1999: 10.

53 Voigt 1999: 58.

54 Erről később Bari Károly is alaposan értekezett: „A magyarországi táncházmozgalom az erdélyi cigányzenészek nélkül nem jöhetett volna létre. Hazai követőik mindent tőlük tanultak meg, a hangszerkezelési technikától kezdve a repertoárig, a táncrendig. Tudásuk javarésze az erdélyi cigányzenészek hagyományként öröklődő zenei tudásán alapszik. Cigány zenészekről az első itthoni adat 1489-ből származik; ez Beatrix királynő Csepel-szigeti cigány lantosait említi. A témát feldolgozó áttekintések a XVI. és XVII. századból már tudnak több híradásról, amely cigány zenészek tevékenységét ismerteti. Ez azzal magyarázható, hogy a cigányok tömeges megjelenésével párhuzamosan természetesen meggyapordtak a róluk és foglalkozásaikról szóló feljegyzések is. A kuruckor cigány muzikusairól még nem készítettek használható áttekintést, pedig valószínűleg sok adattal szolgálhatna az 1703 és 1711 közötti időszak. Az első 'igazi' cigányzenekar Czinka Panna zenekara volt. A cigányzenekarok összetétele (prímás, kontrás, bőgős, cimbalmos) az ő zenekarának mintájára, a XVIII. században alakult ki. [...] A XIX. és XX. század [...] a cigányzenekarok fénykorának nevezhető. Megbecsülték őket, több cigányvirtuóz vált elismertté, híressé. Az 1989-es fordulat után a nagy zenei tudással rendelkező, városi kávéházi cigányzenekarokat elbocsájtották, megszüntették. Régen majdnem minden étteremben volt cigányzenekar, ma kivételes az olyan hely, ahol van. A magyarországi falvakból az alkalmi zenéléssel foglalkozó cigányok a II. világháborút követően fokozatosan tűntek el. Az 1960-as évek végéig ünnepekkor [...] néha még látni lehetett két-három zenészt, akik összeálltak, hogy házról házra járva pénzért muzikáljanak, de ők általában nem a tehetségesebbek, képzetebek közül valók voltak, és mivel egyre kisebb igény volt rájuk, működésükkel napjainkra teljesen főlhagytak. Erdélyben más volt a helyzet. Ott – sokszor a nagyfokú izoláltság miatt – a néphagyományok a Ceaușescu-rendszer bukásáig megmaradtak, ebből is következően cigányzenekar szinte minden faluban volt. Ezek a zenekarok jól ismerték a közösség ének- és zenerepertoárját, jeles napok mulatságain, táncházokban, lakodalmakban és más zenés alkalmakkor ők muzikáltak. Muzikálási stílusukon jól észrevehető a román népi muzikálás hatása, de ez az 'asszimilálódott' zenei hatás még jellegzetesebbé teszi virtuóz játékukat. A legautentikusabban mindezt ezek a cigányzenekarok játsszák az illető vidék zenei folklórját, zenei dialektusát.” Bari 2021: 69–70, 125, 170–171. „A cigány zenészek pedig kijárt a tisztelet. A hajdani versmondó énekesek nyomába léptek.” Miskolczi 2007: 121.

55 Ennek általános néprajzi megnyilvánulásához lásd Faragó 1994: 148–149.

56 Bódi 1999b: 73. 1903-ban Herrmann Antal beköszöntőjével megjelent Tihomir R. Gjorgjević műve a szerb cigányokról, melyben ennek megfelelően így ír: „In Serbien sind die Zigeuner die einzigen Berufsmusikanten.” Ő ír arról is, hogy a cigányzenészek egy quarttall mélyebbre hangolják hegedűjüket. Herrmann 1903b: 46–47. Műve második részét Gjorgjević József főhercegnek ajánlja. Uo., 81. 1906. május 24-én Herrmann Antal Désen tartott előadást *Az erdélyi cigányok népköltéséről s az igazi cigányzenéről* címmel. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/1. Meghívók, értesítések stb. 6. boríték.

57 Hála 2011.

58 Uo., Lásd még ehhez Felföldi 2001: 110. Herrmann Antal többek között *A hegedű a cigányok költészetében* című cikkében cáfolja Liszt nézetét. Herrmann 1887.

és tárgyi etnografikus kultúrában egyaránt kimutatható székely–cigány együttélés gyümölcseit. Éppen ezért azonban

„A közös nyelv a sajátosságokat és a különbségeket is jól elfödi, miáltal a cigányoktól gyűjtött magyar nyelvű folklórban a cigány sajátosságokat nem könnyű mindig fölismerni.”⁵⁹

1887-ben a *Vasárnapi Újság* két részletben közölte Herrmann Antal *A hegedű a cigányok* költészetében című cikkét,⁶⁰ mely sikeresen mutatja meg olvasójának mindazt az ellentmondást és definíciós problémát, mely a kutató korát jellemezte. A cikkből ugyanis nem derül ki egyértelműen, hogy a romák/cigányok önálló kulturális és etnografikus jelenségként, vagy a magyar történelem és kultúra fontos, de közösségi-politikai szempontból pusztán járulékos, illetve esetleges részeként értelmezhetőek-e? A szerző azzal kezdi fejtegetését, hogy a cigányok zenéjük (hegedűjátékuk) segítségével Európában egyedülálló módon illeszkedtek be a magyar többségi társadalomba, mégpedig úgy, hogy éppen ezzel az „asszimilációval” őrizték meg a különállásukat, azt az egyedi hangot, melyre érdemes és szükséges figyelni. A munka a hegedű cigány megnevezéseivel folytatódik, s ez rámutat arra a jelentős földrajzi–nemzetiségi–nyelvi szóródásra, mely az első világháború előtt a közép-európai cigányságra különösen jellemző volt, s egészen napjainkig sem szűnt meg teljesen.⁶¹ A kuruc táborokban zenélő cigányok kapcsán kiemeli a kisebbség elkötelezett részvételét a szabadságharcban. Bőséges népköltészeti anyaggal illusztrálja a zenész létnek a cigány társadalomban betöltött különös helyzetét. Később nyelvtörténetileg mutatja ki, hogy a hegedű, mint hangszer, nem őseredeti a cigány kultúrában.⁶² Ráadásul felmutatja, hogy a Wlislóckival közös cigány népdalgyűjteményével, és a máshonnan ismert vonatkozó folklóranyaggal együtt, a rendelkezésére álló 800 tételből mindössze harmincat talált, melyben a hegedű említve van, de ezek egy része nem is eredeti cigány népdal. Ugyanakkor a cigány közmondások anyagában szép számmal talál a hegedűvel kapcsolatost, ahogy a tündérmesékbe ágyazott találós mesék között is kimutat egyet. Végül három cigány mesét ír le és elemez: *A rózsza és a muzsikus* egy váltság típusú tündérmese, melyben a hegedűszó varázsereje jelenik meg. Ezt követi, Herrmann–Wlislócki közös gyűjtéséből, a cikkben végig leköszölt *Ki csinálta a hegedűt?* című, amely valóban a hangszer cigány eredetét beszéli el. Jellegzetes elem a hatalmasok szorongatásából való mesés szabadulás eszközeként bemutatott hegedű. A harmadik, cím nélküli, Herrmann szerint a legrégebb cigány mese, az ördög adományaként, a vele való alku részeként beszéli el a hegedű születését, s lejegyzője arra következtet belőle, hogy a végkifejlet az évszázados magyar–cigány együttélés metaforája is lehetne: vándorcigány találja meg az erdőben maradt hangszert, s kezd el játszani rajta.

„A szegény cigány csak véletlenül találja meg a hegedűt az erdőben, felcsap muzsikusnak, s elhúzza valószínűleg ugyanazon nótákat a melyeket már előtte elhúztak volt: az ördög és Mara.”⁶³

Ezt a mesét tekinti Herrmann a cigányok és az úgynevezett cigányzene viszonya szimbólumának. A cigányok az „elhagyott” magyar népzenei hagyományt megtalálva játsszák azt tovább, mint saját leleményt.⁶⁴

Herrmann azt a jelenséget is felismerte, és tudományosan feldolgozta, hogy az autentikus cigány népdalt éneklő adatközlők nem tudnak zenélni; a cigányzenészek ugyanakkor már elszakdva az eredeti hagyományoktól, az őket körülvevő többségi vagy egyéb kisebbségi kultúrák

59 „[G]yűjtés közben mindannyian találkozunk olyan cigány adatközlőkkel, akik a legarchaikusabb, legritkább, legértékesebb magyar folklórjakak ismerőinek, sőt környezetükben egyedüli megtartóinak bizonyultak.” Faragó 1994: 148–151.

60 Herrmann 1887.

61 Megjegyzendő, hogy Bari Károly a hegedű megjelenését a cigány zenében perzsa–görög–török eredetűnek tartja, magát a hangszert arabnak. Bari 2021: 171.

62 Herrmann 1887: 530.

63 Uo., 547.

64 Uo.

motívumait használják, dolgozzák fel.⁶⁵ Kutatásai során használt zenész adatközlőket is, mint például a jegenyefüzdői Eötvös Bercit, aki zenekarvezető volt, s akitől népmeséket is gyűjtött.⁶⁶ A Herrmann Hagyatékban tizenegy levele maradt fenn a leveleit hol Eötvösként, hol Ötvösként aláíró zenésznek.⁶⁷ Ezek túlnyomórészt magyar nyelvűek, de található közöttük egy teljesen cigány nyelvű is, melyben József főherceg segítségét kéri az író, Herrmann közvetítése által. A levelekből jól figyelemmel lehet követni az írójuk önmeghatározásának változását, illetve változékonyságát, tekintettel a foglalkozásának megnevezésére és a saját nevének használatára.

Az első levél 1890. december 12-én, a Kolozs vármegyei Nagymásról keltezett; aláírója „Berczi”. Betegsége miatt mentetegetőzik, de megígéri,

„a hogy jobban leszek azonnal fogok dalokat és meséket gyűjtetni és gyűjteményeimet a nagyságo principális uramnak röktön be fogom küldeni pestre.”

Második levelét, 1890. december 31-én, „Eötvös Albert népi zenekar vezető”-ként jegyzi. A levél tárgya a szokásos év végi üdvözlés és jókívánságok. A következő egy postai levelezőlap, 1893. augusztus 16-ról, melyben Ötvös Berczi néven a jegenyefüzdői munkájával kapcsolatos engedélyeztetést, avagy ajánlást szeretné intézni. 1894. november 19-én íródott az említett, egyetlen teljesen cigány nyelven írt levele. Ebben nevezi magát először cigány prímásnak. 1894. december 2-án írja: *„melékelve küldök néhány iratokat és kültem, és küldeni fogok”*. Tehát újabb néprajzi anyag volt a levél mellékletében. Az aláírás: Ötvös B. Az 1894. december 12-i leveléből ismét a gyűjtés a kiemelendő.⁶⁸ 1894. december 18-i levelében beszámol Herrmann-nak arról, hogy József főherceg nem fogadta el a felkérést a keresztapaságra; tehát a novemberi közbenjárás nem volt sikeres. Ezt a levelet Eötvös Albert néven írta alá. 1896. február 19-i levelében arról a tervéről számol be Herrmann-nak, hogy a Millennium alkalmából Budapesten szeretne játszani az eseményre tíztagúvá kiegészült bandájával. Ebben kéri a tudós segítségét.⁶⁹ Március 3-án újból segítséget kér, hogy a fővárosban felléphessen, s itt is említi a gyűjtőmunkáját:

„Egy idejüleg bocsánatot kérek, hogy cigány dalokat s meséket mind ez ideig nem küldtem, most van azokból gyűjteményem, de személyesen szeretném a nagyságo úrnak azokat átadni.”⁷⁰

1898. december 31-ről ismét egy újévi jókívánságokat és köszöntéseket tartalmazó levél maradt fenn; az aláírás: Ötvös Berczi cigány prímás. Utolsó, a hagyatékban található levele, köszönőlevél, mely a gyermeke által írt dal kottájának megjelenése alkalmából íródott, „1907 Juni 21”-én.

65 Lásd még Pozsony 2001: 13. Herrmann századfordulós kutatásait az ezredforduló magyarországi cigány zenekultúrája is igazolta. Lásd ehhez: Kovalcsik 2001: 130-131. Lásd még Bari 2021: 96–98, ahol Bari Károly a cigányok jazz iránti rendkívül korai (Osztrák–Magyar Monarchia korabeli?) érdeklődéséről is ír. Szintén Bari Jávorszky Béla Szilárdnak adott interjújában hangzik el: *„a hagyományos cigány közösségekben nincsenek hangszerek. Magyarországon az oláh cigányok a leggyakrabban szájbölgöznek és kannáznak. A magyar cigányok a szekrény oldalát vagy az asztal lapját csapkodják ritmikusan, akár csak az erdélyi gábor cigányok. A romániai sátoros cigányok ujjpattogatással és ütemes tapssal kísérik a tánczeneiket. A dobudzsai török cigányoknál a társaság furcsa, monoton zümmögése adja a kíséretet. Szoros értelemben vett, csak rájuk jellemző instrumentumuk tehát ezekben az országokban a cigányoknak nincsen. Másutt, főleg az orosz és a spanyol cigányok gitárpengetéssel kísérik a dalokat. A magyarországiak ezt a kísérő módot vették át, és öt-hat éve általános már nálunk is. De csak a fiatalabbak között. [...] A cigány muzsikuss bandák játéka az igényekhez igazodó, kiszolgáló zenélés. Ők elsősorban nem cigány népdalokat adnak elő, hanem olyanokat, amelyeket a közönségük elvár vagy rendel tőlük. A gymesi Zerkula János vagy a szászcsávási banda játéka, hangszerkezelése, cifrázása teljesen sajátosság, mondhatnám cigányos.”* Bari 2021: 313 (Jávorszky Béla Szilárd: „A folklór a kultúra kötőanyaga”. Bari Károly beszél cigány népzenei és népmesei gyűjtéseiről, versekről és az Íves könyvekről. *Népszabadság* 1997. július 12).

66 Voigt 1999: 73. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/8 „Eötvös Albert zenekarvezető” jelzetű boríték.

67 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O–P.

68 *„Meséket lehetőleg kívánsága szerint fogok szerezni és el fogom a nagyságo uramnak küldeni.”* Aláírás: Eötvös Berczi népzenei vezető. Postai levelezőlap. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/8.

69 Az aláírás: Eötvös Albert nép zenekar vezető.

70 Aláírás: Eötvös Albert nép zene karvezető. Ezt követően cigány nyelvű jókívánságok és udvariassági formulák után Berczi-ként újra szignózza a levelet.

„Van szerencsém értesíteni hogy a gyerekek könyvecskéit és a kottátt meg kaptam, a melyekért fogadja leg hálásabb köszönetemet, és a nagyságának kezeit csokolom. Továbbá játszani fogom és mindenüt meg mondom hogy kiktől vadnak.”⁷¹

Ez utóbbi kijelentés akár még úgy is értelmezhető lenne, mint a Beck Zoltán által is említett történet, mely szerint a *Borúra derű...* című nóta dalszövegét József főherceg leánya írta volna,⁷² ha nem lenne tudható, hogy a nagyúr a levél keltezése előtt két évvel meghalt.

Ötvös Albert mellett említést érdemel még Herrmann Antal Nagyidai Sztojka Ferencsel való kapcsolata is. Nagyidai Sztojka (1855. március 12., Uszód – 1929. január 13., Uszód) volt a magyarországi cigány-roma irodalom első meghatározó alakja. Eredetileg József főherceg munkatársa volt a cigány-magyar szótár összeállításában, és feltehetőleg ekkor ismerkedett meg Herrmann Antallal. Költő és műfordító is volt.⁷³ Két, Herrmann Antalhoz írt levele maradt fenn. Az első tulajdonképpen mentegetőzés, mivel egy előző, ismeretlen levelét nem megfelelő módon adta postára.⁷⁴ 1890. november 8-án, Aszódról írta második levelét, melyből minden illedelmes és tiszteletteljes fordulat mögül kitetszik, hogy Nagyidai Sztojka egyrészt büszke arra a szótárra, melyet Herrmann kritikával illetett, másrészt határozott (Herrmannéval ellenkező) véleménye van arról, hogy a roma-cigány kultúrából mi a kutatandó-átörökítendő.

„Tekintetes Tanár Úr!

minthogy Uraságodnál beszélgettünk, s azt tetszett mondani, hogy az új kiadandó kalendárium-ba említést tesz az én Szótáram hasznavehetetlensége felől pedig ezek el adók. S még 600. példány megvan. tehát, felkérem szépen én ugyan nem örvidenék a kelemetlen közlésnek.

Tekintetességed a régi és valódi cigány dallokat, 116 ohajt közleni ----- szép, és igen is szép!.. de azt tessék elhinni, hogy a régiségekkel a jelen kori cigány irodalmat s művelődést nem lehet fejleszteni úgy, mint ha, azok közt újabb szerzeményü iratok s költemények is vannak v lesznek. Bpestről küldött levelem a sietés közben portó hiányt szenvedett, mit ma kaptam ide haza meg vissza.

Felkérem tekintetességedet arra, hogy az említett lefordítani való könyv ha talán más valami nyelven van is: de inkább ha magyarul van kérem szépen én szegény ember vagyok, s ha annak lefordítását el tetszik rendelni, hát most a télen ki dolgoznám hiven: a díjazás felől pedig, hogy ki fedezi arról tudásom nincs, de, arra a kimondásos fizetés be hajlandó vagyok be egyezni... uraságod terve szerint, tehát a level ezért. Kérem szépen ne tessék sajnálni Ő Fensége Jozsef Főherczegtől a mult napokba kaptam levelet a mi ben írja (a leküldést, a verseket.) és ha talán kellene Ő Fensége arczképe nyomója (az az a metszvény) a kalendáriumnyomásához, tehát tessék velem tudatni s fel küldöm azonnal. ha kell... Egy könyvet küldtem a mult héten mert ott létemkor a sok beszéd közben meg is feledkeztem arról, hogy egyiket uraságodnak és egy másikat adhasson ajándékba barátjának. ha tudásom volna Wischlóvszky címéről küldenék neki és Charleudnak egyegy tisztelet példányt. Kérem ha levelet küld sziveskedjék megírni a külföldi cigányirodalmi tudósoknak Nevét és lakásaikat. stb. Kérésem is mehetne, Alázatos szolgája maradtam Nagyidai Sztojka ferencz.”⁷⁵

Herrmann Antal felismerte azt a feladatot, hogy a néprajzkutatónak a rendelkezésére adott földrajzi-politikai területen gyűjtenie kell a nemzeti-nemzetiségi eltérésektől független etnografikus hagyományt is. Ilyen értelemben többször szólította fel gyűjtőmunkára a sajtó és a tudományosság, illetve a pedagógia nyilvánossága segítségével a Magyar Királyság tanító közösségét és a laikusokat. Ennek eredménye levelezésében is megfigyelhető. A cigány dalok gyűjtése

71 A magyar nyelvű levél aláírása Ötvös Berczi, a rövid cigány nyelvű lezárásé Berczi.

72 Beck 2003: 24–25.

73 Szabóné 2016: 231.

74 1890. október 29-én Aszódról az alábbi postai levelezőlapot küldte: *„Igen tisztelt kedves Drúr! A bocsánatért esdő embere vagyok, mint hogy a küldött leveletem mit a kapu alatt írtam meg pesten, de a hajóra jövelem esetén fél hét után ide haza jöttem annak tudatában, hogy az illemet mellőztem mert bellyeg nélkül dobtam fel. Kérem a meg bocsattást, mert akaratom ellen történt. Sztojka”* Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz–T.

75 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz–T.

amatőr, másod- és harmadkezű gyűjtők, rögzítők által persze gyakran volt kifogásolható: nemcsak a laikusság, hanem a kutatási terület kellő meghatározottságának hiánya miatt is. Erre lehet példa Kecskés Ernő levelezése Herrmann-nal, melyből tudható, hogy a tanító olyan nem cigány közlőtől hallotta a dallamokat, aki nem is tudott az adott cigány nyelven, s így a dalok szövegét vagy egyáltalán nem ismerte, vagy csak fonetikus-rosszul.⁷⁶ Hasonló lehet a Nagy Almásról való Porntin Olga Dorina levele, melyben a román népköltészet gyűjtése mellett a cigány is említődik egyszer.⁷⁷ Szlávik Ferenc keltezés nélküli levélben kéri Herrmannt, hogy fordítsa le neki a csíksomlyói ferencesek kéziratrában talált iskoladramák egyikében szereplő cigány nyelvű Intermediumot.⁷⁸ A gyűjteményt Szlávik Dr. Alszeghy Zsolttal közösen később ki is adta, de az említett rész nélkül. Csupán a *Bevezetésben* történik utalás rá:

„A hatodik darab (*Zapolya-Bebek*) 14 s a hetedik (*Rusticus Imperans*) 13 levél terjedelmű. Az utóbbiban az I. actus végén levő áthúzott beírás: *Intermedium. Actus Unicus. Targontzás Janko. Hálá a’ – azt sejteti, hogy a darabban közbjáték is volt.*”⁷⁹

Szmik Antal Pancsováról 1893–1894 között levelezett Herrmann-nal, s 1894. március 7-i levelében írt a cigányok házi iparáról.⁸⁰

Herrmann Antal a *Brassó* című lapban tárcát közölt egy állítólagos romániai cigánydal gyűjteményről is. Évszám és oldalszám, kiadás jelölése nélkül két részletben *A dimbovczai rhapszod cigánydalai* címmel jelent meg.⁸¹ Helene Vacaresco *Der Rhapsode der Dimbowitza Lieder aus dem Dimbovitzathal* című gyűjteményéről⁸² Herrmann megírja, hogy a cigány és román népdalok, melyeknek fontosságát a „közreadó” hosszan ecseteli, valójában Vacaresco alkotásai. Herrmann Antal, 1892. március 16-án, Jegenyefürdőn lejegyzett egy cigány ballada-töredéket az Ung vármegyéből jött Rikics Péter vándorcigánytól. A *Szilágyi és Hajmási* népballada hagyományozódása kapcsán pedig egy olyan cigány balladáról ír, melyre valószínűleg hathatott a magyar népballada, de motívumrendszere, cselekménye attól eltérő, jellemzően egyedi cigány jegyeket mutat.⁸³ Hasonló történés figyelhető meg a 20. század második felétől az írásbeliség térnyerésének köszönhetően. A gyűjteményekbe, antológiákba került népmesék, de a műmesék is, a nép által olvasva, újra belekerülnek a szájhagyományozódás körforgásába.⁸⁴ Ugyanitt említhető egy

76 Kecskés Ernő 1888–1890 között három levélben számol be minderről Herrmann-nak. „Igentisztelt Tanár úr! Hoós János dévai zsandár úr értesített, hogy a mult évi utazásom alkalmával gyűjtött czigánydalaimat átadta. Én nem tudok czigányul, tehát nem is tudtam eddig, hogy mily értelmű szövegeket írtam le, most azonban a „Káro-esz, Karo-esz” kezdetű czigánydal szövegének értelmét tudom, tehát kérem igentiszt. Tanár urat, hogy ezen dalt ne közölje, vagy legalább is ne az én nevem alatt. Úgy semmi kifogásom nincs a közlése ellen, ha szövege ennek az egynek elmarad. Nem akarom, hogy oly szövegű dal fölött legyen a nevem. Erre nézve becses választát Rácz-Keresztúrra (Fehér m.) kérem küldeni, miután Kaposvárt egy évre azzal fogom fölcserélni. Kaposvár, 1888. okt. 2.-án kiváló tisztelettel Kecskés Ernő.” „Igentisztelt Herrmann úr! Első s egyszersmind utolsó levelében, melyet a cigánydalokra vonatkozólag írt, azon reményét fejezte ki, hogy azt megelőző levelem nem utolsó Herrmann úrhoz. Íme, már harmadik. Második levelemre nem kaptam választ, melyben – mint emlékezem – teljesen rendelkezése alá bocsátottam néhány cigánydalomat, melyeket az alföldön szedegtettem össze. Ugyancsak ezen levélben kérdezt intéztem az iránt, hogy miképen értsem ezen fel-szólítást: 'gyűjtsön tovább is cigány dolgokat, meg egyebeket is.' Nem tudom, mit érthetek az egyebek alatt, mert becses lapját közelebből nem ismerem. Ha szíves lesz Herrmann úr tudatni velem, hogy miben lehetek szolgálatára, úgy készséggel teljesíteni fogok mindazt, mi tehetségemben áll. Ismét van négy darab czigánydalom, azonban – fájdalom, – csak dallamuk, mert akitől leírtam, az nem tudta megtanulni cigány szövegeiket. Leírni sem tudta, miután akkor nem volt nála íróeszköz. Én magam azóta cigánydalokkal nem találkoztam, miután ki vannak tiltva a megyéből. Ha ezek is használhatók, úgy szívesen elküldöm. B. folyóiratára előfizetnék, de kevés a jövedelem és sok a kiadásom, mint egy szegény, mozogni kívánó tanítónak; – azonban, ha szíveskedik megküldeni, nagy köszönettel veszem. A kérdéses dolgokra becses választát várva maradtam R.-Keresztúr (Fehér m., u. p. Martonvásár) 1889. jan. 10.-én Kiváló tisztelettel Kecskés Ernő.” Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS1934/12 I–K.

77 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O–P.

78 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz–T.

79 *Csíksomlyói iskoladramák* A csíksomlyói Szt Ferenczrendi kolostor könyvtárának kéziratából kiadták, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátták Dr. Alszeghy Zsolt és Szlávik Ferencz. Budapest. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia 1913: 21.

80 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 Sz–T.

81 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/6.

82 Vacaresco 1889.

83 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/7 *Szilágyi és Hajmási* históriája című boríték.

84 Nagy 1993: 54.

bizonyos szempontból humorosnak tekinthető eset, mely szép példája az etnografus tárgyával szembeni kiszolgáltatottságának. Csernátoni Gyula *Cigánykincsek* című cikkének⁸⁵ betudhatóan Herrmann komolyan érdeklődni kezdett a cigány ezüst kelyhek kérdése iránt. Megjegyzendő, hogy a hagyomány efféle kelyhek létezéséről régóta tudott.⁸⁶ *Cigány serlegek* címmel cikksorozatot írt a *Brassói Ujlap*-ba abból az alkalomból, hogy a marosvásárhelyi Takarékpénztár Zalogházában, illetve a brassói városi zálogházban nagyszámú és néprajzi, de anyagi értelemben is nagy értékű cigány serlegeket lehetne a közgyűjtemények számára felvásárolni, miért is

„Az erdélyi Múzeumnak egy speciális alkalmi feladata volna, esetleg külön kormánysegélylyel most minél többet összegyűjteni ezekből a cigány kincsekből. Figyelmeztettem erre a régiségtár igazgatóját.”⁸⁷

Herrmann három csoportba sorolja ezeket a kelyheket: újabb, kevésbé értékes gyáripari termék, a 18. századtól a jobb módú erdélyi háztartásokban használt ezüstnemű, melybe a cigányok utólag mintákat, véseteket alkalmaztak, végül

„némelyike történeti nevezetességű, előkelő erdélyi családok tulajdona volt. Cigány kézre kerülésük módja az erdélyi magyar nemesség pusztulásának szomorú járuléka. Sok ilyen értéktárgyat a török-tatár dúlások raboltak el előkelő tulajdonosaiktól. Ki tudja, micsoda viszontagságok után, részben valószínűleg külföldön, cigányokhoz jutottak. Néhányat magok a cigányok lopkodhattak el, vagy csere-beréltek el megszorult gazdájától. Egy részük pedig az utolsó szabadságharc rémkorában lett oláh fosztogatók zsákmánya és később potom áron cigány karavánok klenodiuma.”⁸⁸

Herrmann úgy gondolta, hogy a századfordulón végbemenő változások miatt – melyek véleménye szerint gyökeresen fogják átalakítani a hagyományos vándorcigány társadalmat, felszámolni tárgyi kultúráját – a leletmentés fontos feladat.⁸⁹ A cikksorozat és a „leletmentés” a szerző magyarózó tárcájával zárul a *Brassói Ujlap* július 20-i számában. Herrmann közli, hogy dr. Pósta Béla egyetemi tanár, az Erdélyi Múzeum érem- és régiségházának igazgatója, miután megvizsgálta a brassói zálogházban található ezüstneműeket, megállapította, hogy azoknak nemcsak eszmei értékük nincs, de a záloghagyó cigányok a zálogházat is becsapták *„A kitett árak ugyanis a nyers ezüst értékének körül-belül nyolcszorosát teszik. A tárgyak megszerzése bármely múzeum részéről is indokolatlan lenne.”⁹⁰* Egy újabb esettel találkozhatott a kutató, amikor a néprajztudóst vizsgálatának a tárgya csapta be.⁹¹

Herrmann Antal tudományos hagyatéka nem csupán a néprajztudomány számára bír jelentőséggel. Jelen dolgozat egyik alapvetése az, hogy a cigány-roma irodalommal és általában a kultúrával foglalkozó tanulmányok sem hagyhatják figyelmen kívül munkásságát, mely bizonyítéka annak, hogy a napjainkban legjelentősebb és legszámottevőbb magyarországi kisebbség kulturálisan is sokféleképpen értendő és értelmezhető. Herrmann képes volt arra, hogy ezt a sokféleséget a maga eredendő polihisztor-létének megfelelően kellőképpen árnyaltan és több szempontból láthassa. Vizsgálata egyesítette a néprajzi kutatásokat a zenetörténettel és -elmélettel, a történet- és kultúratudománnyal, s végül, de nem utolsó sorban, az irodalomtudományos vizsgálatokkal.

85 *Erdélyi Hírlap* 1907. január 27. Herrmann Antal Hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3.

86 *„Az 1430-as években Spanyolországban jelent meg több egyiptomi csoport Tamás és János, Kis-Egyiptomi grófok vezetésével. Aragónia királyától származó menlevelet mutattak be [...] nem voltak ágrólszakadtak, hisz az értékeikről készült nyilatkozat szerint '5 db egyenként 20 ezüst értékű ló, 5 ezüsből szőtt köntös, 4 ezüstkehely, darabonként mintegy egy márka (cc. 230 g) súlyú' volt a vagyonuk.”* Idézi Szabóné 2016: 71.

87 3. rész: *Brassói Ujlap* 1909. július 12.

88 2. rész: *Brassói Ujlap* 1909. július 10.

89 1. rész: *Brassói Ujlap* 1909. július 9.

90 Dr. Pósta Béla levelei megtalálhatóak a Herrmann Hagyatékban. Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/12 O–P.

91 Herrmann Antal hagyatéka Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára MS 1934/3.

SZAKIRODALOM

Bari Károly 2021: *A cigányokról. Bevezetők, előszók, tanulmányok és interjúk, valamint képek az életútról, kezdettől a jelenig*. Budapest.

Beck Zoltán 2003: *A lehetséges cigány irodalom*. Pécs (Gypsy Studies – Cigány Tanulmányok, 2).

Bódi Zsuzsanna 1999a: Előszó. In: Uő.: *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 7 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Bódi Zsuzsanna 1999b: Herrmann Antal és a hazai cigány kutatás. In: Uő.: *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 72–82 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Eliade, Mircea 2014: *Vallástörténeti értekezés*. Budapest.

Erdős Kamill 1989: *Erdős Kamill Cigánytanulmányai*. Békéscsaba.

Faragó József 1994: Régi székely népballadák a magyar cigányok körében. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi-, Történeti-, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai*. Budapest, 148–155 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 2 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 2).

Felföldi László 2001: *A magyarországi cigányság tánckultúrájának kutatása*. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában / Gypsy ethnographical Researches in Central and Eastern Europe*. Budapest, 110–114 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 10 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 10).

Gragger György 1999: *Herrmann Antal †*. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 9–11 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Hála József 2006: A cigányprofesszor. *Napút* (8.) 9. 28–34.

Hála József 2011: Liszt Ferenc, Herrmann Antal és a cigányzene, Avagy miként inspirálta a zseni tévedése az autentikus cigány folklór kutatását? *Honismeret* (39.) 5. 40–44.

Herrmann Antal 1887a: *A hegedű a cigányok költészetében*. *Vasárnapi Újság* (34.) 32. 529–531, 33. 546–547.

Herrmann Antal 1903: Nemzetközi cigány-tudós társaság. *Ethnographia* (14.) 156–158.

Herrmann Antal 1903b: *Die Zigeuner in Serbien. Ethnologische Forschungen*. I-II Teil. Budapest.

Kovalcsik Katalin 2001: A folklórzenészek, a hagyományőrzők és az „elektromos cigányok”. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában / Gypsy ethnographical Researches in Central and Eastern Europe*. Budapest, 130–134 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 10 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 10).

Kós Károly 1999: Herrmann Antal jelentősége a századforduló körüli néprajzi mozgalomban. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 14–26 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Miskolczi Ambrus 2007: *Eposz és történelem A Cigányiász avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és román irodalomban*. Budapest.

Murányi Gábor 2022: *Szövedékek 50 év, 50 írás József Attiláról*. Pécs.

Nagy Olga 1993: *Táltos és Pegazus*. Budapest.

Paládi-Kovács Attila 1999: Herrmann Antal a magyar néprajzkutatás intézményesüléséért. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 39–47 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).

Paládi-Kovács Attila 2016: *Magyar népismeret a 19. században. Előfutárok és klasszikusok*. Budapest,

Péter László 1987: Bálint Sándor pályája. *Tiszatáj* (41.) 8. 3–30.

Pozsony Ferenc 2001: Az erdélyi cigánykutatások eredményei. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány néprajzi kutatások Közép- és Kelet-Európában / Gypsy ethnographical Researches in Central and Eastern Europe*. Budapest, 12–15 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 10 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 10).

Szabóné Kármán Judit 2016: *A magyarországi cigányság I. (Cigányok és romák)*. Budapest.

Vacaresco, Helene 1889: *Der Rhapsode der Dimbowitza Lieder aus dem Dimbovitza Thal Aus dem Volksmunde gesammelt von Helene Vacaresco ins deutsche übertragen von Carmen Sylvia*. Bonn.

Voigt Vilmos 1999: Egy klasszikus, egy ismeretlen, sok megoldatlan feladat. Száz éve lett egyetemi tanár Herrmann Antal Kolozsvárott. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Tanulmányok Herrmann Antal emlékére / Studies in Memory of Antal Herrmann*. Budapest, 55–64 (Cigány Néprajzi Tanulmányok, 8 / Studies in Roma (Gypsy) Ethnography, 8).